

УДК 316.4.063.3:376.352

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ БАР'ЄРІВ ІНТЕГРАЦІЇ В СУСПІЛЬСТВО ОСІБ З ПОРУШЕННЯМИ ЗОРУ

Клопота Є.А.

кандидат психологічних наук, доцент

В останні роки українські й російські вчені все частіше розглядають соціально-інтеграційні механізми соціалізації, спрямовані на включення людей із глибокими порушеннями зору в соціокультурні відносини сучасного суспільства. Інвалідність усе частіше розуміється як соціальна категорія, яка обумовлена не стільки критеріями диференційної діагностики та завданнями педагогічної корекції, скільки особливим соціокультурним статусом таких людей. Фізичний дефект, з точки зору соціокультурного феномену, розглядається як специфічна роль, що була нав'язана людині соціальним оточенням.

Соціологічний і соціально-психологічний підхід до проблеми інтеграції в суспільство людей із глибокими порушеннями зору до сьогоднішнього часу не отримав повного теоретико-методологічного і емпіричного оформлення. У вітчизняній науці існує дефіцит праць, присвячених комплексному аналізу проблем інтеграції осіб з порушеннями зору в суспільство, що ускладнює розвиток наукових досліджень у даному напрямку, а також перешкоджає розширенню практики соціально-психологічної підтримки таких людей.

Діти й дорослі із глибокими порушеннями зору представляють певний соціальний шар, який має свою субкультуру. Приналежність до той або іншої соціальної групи кардинальним чином впливає на життєвий шлях особистості. Більшість слабозорих й незрячих займають у стратифікаційній системі нижчий шар унаслідок проблем у працевлаштуванні після закінчення школи, ВНЗу та загального соціального виключення.

Метою даної статті є теоретичний аналіз бар'єрів, які виникають у процесі інтеграції в суспільство осіб із глибокими порушеннями зору.

На процес інтеграції в суспільство людей з обмеженими фізичними можливостями значний вплив мають концептуальні моделі сприйняття різних дефектів, які домінують у тому або іншому соціумі. Існують такі концептуальні моделі інвалідності: моральна (релігійна) модель; медична: класична медична модель, реабілітаційна модель (модель функціональної обмеженості); економічна модель; соціальна модель інвалідності: матеріалістична модель, модель незалежного життя, психосоціальна модель, культурна модель, модель людської різноманітності; «новітня» парадигма інвалідності.

Деякі дослідники пропонують згрупувати моделі інвалідності як:

- «традиційну» модель, яка включає в себе класичну медичну, реабілітаційну й економічну моделі, тобто «медичний» підхід до інвалідності;
- «нову» (посттрадиційну) модель – «соціальний» підхід до інвалідності;
- «новітню» парадигму інвалідності.

Дана класифікація відображає не тільки історичні аспекти у розвитку поглядів на інвалідність, але й має під собою практичну спрямованість [1].

Релігійна, медична, реабілітаційна й економічна – моделі наголошують на тому, що у людини з обмеженими фізичними можливостями лімітоване або відсутнє. Релігійна модель акцентує увагу на нездатності інвалідів до соціальної адаптації за моральними підставами («боже покарання»), класична медична - на нездоров'ї, економічна - на нездатності до праці, модель функціональної обмеженості - на нездатності взагалі. У зв'язку із цим, дані моделі інвалідності можна віднести до «традиційної» парадигми інвалідності, що мала вплив як на визначення самої інвалідності й соціальне відношення, так і на конструювання національних концепцій соціальної політики в галузі інвалідності. Означені концепції спрямовані на відокремлення інвалідів, від суспільства, а не на повноцінне інтегрування їх у соціум. Це, у свою чергу, призводило до створення бар'єрів спілкування між здоровими членами суспільства й інвалідами, заохоченню пасивної соціально-професійної поведінки інвалідів і зниженню їх статусу на ринку праці. Політика інвалідності, яка базується на основі цих моделей, ідентифікується як «медичний» підхід до інвалідності.

У той ж час, соціальні моделі інвалідності відображають поступову відмову від стереотипних підходів, надання можливості повноцінної інтеграції у соціумі, змінення ставлення суспільства до проблем інвалідності. Політика інвалідності, що базується на основі соціальних моделей, ідентифікується як «соціальний» підхід до інвалідності, альтернативний домінуючому медичному.

На думку А.В. Батової, однією із значущих проблем, що ускладнюють здійснення інтеграції, є те, що суспільство розглядає особу з обмеженими фізичними можливостями як неповноцінну й збиткову, а закріплене у досвіді людини подібне суспільне ставлення формує негативну установку до себе й до світу [2]. Більшість українських і російських досліджень, проведені за останні кілька років вказують на неготовність суспільства

прийняти осіб з обмеженими фізичними можливостями як рівних партнерів у своє оточення.

Л.В. Василенко підкреслює, що рівень культури населення не дозволяє безболісно проводити інтеграцію дітей-інвалідів у державну систему загальної освіти. Здібності людини з обмеженими фізичними можливостями визначає не комплекс порушених функцій її організму, а комплекс її особистісних рис і ставлення до неї оточення, тобто соціальні обмеження й недостатність контактів обумовлені не стільки самою хворобою, скільки особливостями соціального середовища, що необхідно враховувати в процесі інтеграції таких людей [3].

Таким чином, інтеграція людей з порушеннями зору в соціум є складним і неоднозначним процесом. Труднощі інтеграції в соціумі обумовлені не тільки наявністю зорової депривації, але й існуючими негативними соціальними стереотипами стосовно сліпоти та, відповідно, особистісною захисною реакцією осіб з порушеннями зору на таке відношення.

Негативний характер соціальної взаємодії є наслідком небажання її учасників ініціювати додаткові контакти, що призводить до односторонності й кількісного їх обмеження. Відсутність позитивної мотивації до встановлення комунікативних зв'язків є однією з найважливіших проблем інтеграції в соціум осіб з вадами зору. Отже, серед головних завдань соціально-психологічної діяльності по оптимізації процесу інтеграції в соціум є підготовка соціального оточення до адекватного сприйняття незрячих осіб та психологічна робота з особами, які мають вади зору.

Науковий інтерес представляє виділення основних бар'єрів, які виникають у процесі інтеграції осіб із глибокими порушеннями зору.

У першу чергу необхідно означити *фізичні обмеження*.

Наслідки фізичних обмежень спричиняють багато бар'єрів, що ускладнюють здійснення повсякденної життєдіяльності людини, яка має порушення зору. Це вимагає вживання спеціальних заходів для полегшення просторової орієнтації, усунення транспортної, архітектурної, інформаційної ізоляції таких людей, емоційної депривації й забезпечення можливості трудової адаптації.

Другий бар'єр - це професійна *сегрегація або ізоляція незрячого*. Відсутність зору спричиняє те, що особистість має обмежений вибір робочих місць. Таким особам пропонуються робочі місця на УТОСах, які вимагають низької кваліфікації, передбачають монотонну працю й невисоку заробітну плату. Таке положення обумовлене не тільки (або не стільки) обмеженістю індивідуальних фізичних ресурсів, скільки нерозвиненим характером ринку праці для осіб з особливими потребами. В умовах ринкової економіки адаптація робочих місць для таких індивідів розглядається роботодавцями як не вигідна й економічно небажана. Знов-таки, існує потреба у здійсненні соціально-психологічного та правового супроводу незрячих осіб в процесі працевлаштування у різноманітних підприємствах і закладах.

Тому, третім бар'єром у житті незрячих та слабозорих осіб виступає *малозабезпеченість*, яка є наслідком соціально-трудова ізоляції: здійснення повноцінної життєдіяльності людей з вадами зору обмежена невисокою заробітною платнею, або пенсією.

Важкоподоланим є просторовий бар'єр. *Незрячі* відчувають дефіцит у спеціальних тифлотехнічних засобах, які надають інформацію, необхідну для орієнтування у просторі, здійснення побутової та професійної діяльності осіб з глибокими вадами зору.

Для усіх осіб з порушеннями зору важливою перешкодою є *інформаційний бар'єр*, який має двосторонній характер. З одного боку - це ускладнення доступу до інформації через газети, журнали тому що вони не друкуються шрифтом Брайля, відсутності достатньої кількості озвученої літератури на дисках, спеціальних радіопередач, інформації щодо соціальних ресурсів інтеграції тощо

З іншого боку, існує інформаційний бар'єр, який відгороджує суспільство від незрячих. Людям з вадами зору набагато важче презентувати свої погляди й позиції, доносити до представників суспільства власні потреби й інтереси. Тому виникають перекохані уявлення про потреби та здібності осіб з вадами зору. На основі таких перекоханих уявлень виникають забобони й стереотипи, які ускладнюють комунікації між незрячим і соціумом.

Емоційний бар'єр також є двостороннім, тобто він може складатися з непродуктивних емоційних реакцій оточення із приводу незрячого - цікавість, глузування, незручності, почуття провини, гіперопіки, жаху тощо Вони фруструють емоції такої людини: жалість до себе, недобррозичливість стосовно оточення, очікування гіперопіки, прагнення звинуватити когось у своєму дефекті, прагнення до ізоляції тощо Подібний комплекс ускладнює соціальні контакти в процесі взаємостосунків незрячого з його соціальним оточенням.

І нарешті, комплексний характер має *комунікативний бар'єр*, який зумовлений кумуляцією дій всіх перерахованих вище обмежень, які деформують особистість людини. Розлад спілкування, як одна з найбільш складних соціальних проблем незрячих, є наслідком фізичних обмежень, емоційної захисної самоізоляції, «випадіння» із трудового колективу, дефіциту інформації. Тому закономірно, що відновлення нормальних для віку й соціального статусу комунікацій є однією з найбільш важливих завдань соціальної інтеграції таких людей.

Найважливішими умовами ефективності реабілітації осіб з порушеннями зору й інтеграції їх у суспільство є:

- гуманізація освіти й виховання, що передбачає особистісно-діяльнісний підхід до дитини, який дозволяє забезпечити розвиток і саморозвиток особистості учня, виходячи з визначення його індивідуальних особливостей, визнання й захист гідності особистості;

- цілісний підхід до виховання й формування особистості, спрямований на досягнення гармонічного розвитку особистості, заснованого на єдності етичних, естетичних принципів, гармонії із природою, з іншими людьми й із собою, що припускає рівноцінний розвиток фізичних, розумових, комунікативних, творчих здібностей дитини. Завдання соціального виховання полягає в тому, щоб при наявності сенсорного дефекту у дитини сприяти подоланню ізоляції його від зовнішнього світу, формуванню найважливіших психічних функцій (мислення, мови), щоб активно перешкоджати появі вторинних відхилень у її психічному розвитку; спрямувати концепцію освітнього процесу не на звичне з'єднання навчання й виховання, а на розвиток індивідуальності, становлення здатностей, соціалізацію особистості, формування високої духовності [4].

Таким чином, аналізуючи фактори, що зумовлюють ефективність процесу соціальної інтеграції людей з порушеннями зору в суспільство, необхідно відзначити, що зараз формуються програми навчання, виховання, профорієнтації, а також існує державна підтримка на законодавчому рівні. Однак, інша сторона інтеграційного процесу – ставлення суспільства, його готовність до адекватного сприйняття незрячих людей – залишається практично не вирішеною [5]. У результаті цього формування сприйняття осіб з порушеннями зору здійснюється як стихійний процес, який розвивається сам по собі в умовах епізодичної взаємодії незрячих та зрячих людей. У контексті гуманістичних вимог, визначених сучасною соціокультурною ситуацією, саме реалізація спеціальних програм, спрямованих на підготовку суспільства до сприйняття осіб з порушеннями зору як повноцінних і рівноправних членів, є найбільш актуальною. Профілактична робота повинна проводитися за такими особистісними компонентами:

1) *мотиваційний*, що включає сукупність установок на сприйняття осіб з порушеннями зору як повноцінних і рівноправних членів суспільства;

2) *інтелектуального*, заснованого на сукупності знань про особливості поведінки, діяльності, спілкування слабозорих та незрячих;

3) *поведінкового*, заснованого на сформованості навичок спілкування з даною категорією осіб;

4) *рефлексивний* - припускає адекватність оцінки своєї взаємодії з особами з порушеннями зору.

В.П. Гудоніс виділяє наступні бар'єри, що ускладнюють інтеграцію незрячих у суспільство: неадекватне ставлення суспільства до незрячих; ізоляція від навколишнього життя систему навчання й виховання; недостатньо розроблену програму профорієнтації школярів, низький рівень використовуваних спеціальних технічних засобів у професійній підготовці; недостатню реалізацію педагогічного впливу в розвитку активності, колективізму, самооцінки, що приводить до самоізоляції більшості інвалідів по зору; несформованість комунікативних і інших соціально значущих навичок у змішаних трудових колективах; несформованість умінь вільно орієнтуватися в просторі. Ізольована система освіти — навчання в закритих спеціальних установах інтернатного типу не сприяє подоланню відчуженості таких людей від суспільства [6].

Доступ до отримання престижних спеціальностей абітурієнтів з вадами зору обмежений з ряду причин:

- низький стартовий рівень знань і підготовки випускників закритих спеціалізованих навчальних закладів, особливо інтернатного типу;

- відсутність спеціально обладнаних аудиторій - для занять із спеціальними групами споживачів освітніх послуг;

- неготовність викладацького складу ВНЗ працювати в аудиторії із студентами з особливими потребами, які чекають додаткової уваги і форм роботи, на відміну від тих, які використовуються в роботі із звичайним студентським контингентом;

- упереджене відношення на ринку праці до фахівців такої категорії;

- навчання інвалідів в спеціалізованих навчальних закладах, де статус «нерівних» посилюється [7].

Інтеграція людей з глибокими порушеннями зору на рівні суспільства порушується в наступних випадках:

- по-перше, фахівці вимушені йти на менш оплачувану роботу або взагалі залишаються безробітними, і тому відчують себе частково або повністю «зайвими» людьми;

- по-друге, коли незрячим пропонуються робочі місця, які передбачають здійснення малокваліфікованої праці;

- по-третє, небажання працедавців належним чином облаштовувати робоче місце інваліда, у тому числі – тифлотехнічними засобами, спеціальними комп'ютерними програмами, позбавляє незрячих перспектив кар'єрного зростання.

Сучасні світові нормативи гуманізації суспільства передбачають створення комфортних умов для повноцінної самореалізації людей з вадами зору в різноманітних сферах життєдіяльності суспільства.

Зараз в Україні можливості повноцінної освітньої та професійної діяльності незрячих і слабозорих осіб є обмеженими. Існують глибокі соціально-психологічні проблеми працевлаштування таких людей, адже, навіть будучи висококваліфікованими фахівцями, вони вимушені погоджуватися на менш оплачувану роботу або взагалі залишаються безробітними. Це призводить до фрустрації, інвалідізації свідомості формує Я-образ «зайвої», «незручної для суспільства» людини.

Негативні стереотипи сприйняття осіб із глибокими порушеннями зору складаються ще у дитячому й підлітковому віці. Це також, певним чином, пов'язано з ізоляваністю системи навчання і виховання дітей з особливостями розвитку. На думку різних авторів, розв'язати проблеми соціальної інтеграції незрячих та слабозорих можна через організацію інтегрованого навчання, спільної професійної діяльності й постійної взаємодії в різних галузях життєдіяльності суспільства.

Таким чином, у сучасній науці соціальна інтеграція розглядається як закономірний етап розвитку суспільства у здійсненні світових принципів безбар'єрності та рівних можливостей. Це передбачає переосмислення суспільством і державою свого ставлення до незрячих, визнання рівності їх прав та створення умов для реалізації ними власних можливостей у різноманітних галузях суспільної життєдіяльності.

Література

1. **Думбаев А.Е.** Инвалид, общество и право / А.Е. Думбаев, Т.В. Попова. – Алматы: ТОО «Верена», 2006. – 180 с. 2. **Батова А.В.** Социально-педагогические условия интеграции детей-инвалидов в социальную среду: дис. канд. пед. наук: 13.00.02. / Батова Анастасия Вениаминовна. – М., 2001. – 211с. 3. **Василенко Л.В.** Социальные аспекты реабилитации детей-инвалидов / Л.В. Василенко. – М.: 1991. – 112 с. 4. **Карандаева Т.А.** Социально-педагогическая реабилитация детей с нарушением зрения: дис. канд. пед. наук: 13.00.06 / Карандаева Татьяна Аркадьевна. – М., 1998. – 215 с. 5. **Егорова Т.В.** Педагогическая поддержка социальной интеграции детей с ограниченными возможностями: дис. канд. пед. наук: 13.00.01 / Егорова Татьяна Викторовна. – С., 2000. – 172 с. 6. **Гудонис В.П.** Основы и перспективы социальной адаптации лиц с нарушенным зрением / В.П. Гудонис. – М.: НПО «МОДЭК», 1998. – 288 с. 7. **Дікова-Фаворська О.М.** Специфічні групи осіб з обмеженими можливостями здоров'я у фокусі соціології / О.М. Дікова-Фаворська. - Житомир: «Полісся», 2009. - 488 с.

References

1. **Dumbaev A.E.** Invalid, obschestvo i pravo / A.E. Dumbaev, T.V. Popova. –Almatyi: TOO «Verena», 2006. – 180 s. 2. **Batova A.V.** Sotsialno-pedagogicheskie usloviya integratsii detey-invalidov v sotsialnyu sredu: dis. kand. ped. nauk: 13.00.02. / Batova Anastasiya Veniaminovna. – M., 2001. – 211s. 3. **Vasilenko L.V.** Sotsialnyie aspekty reabilitatsii detey-invalidov / L.V. Vasilenko. – M.: 1991. – 112 s. 4. **Karandaeva T.A.** Sotsialno-pedagogicheskaya reabilitatsiya detey s narusheniem zreniya: dis. kand. ped. nauk: 13.00.06 / Karandaeva Tatyana Arkadevna. – M., 1998. – 215 s. 5. **Egorova T.V.** Pedagogicheskaya podderzhka sotsialnoy integratsii detey s ogranichennymi vozmozhnostyami: dis. kand. ped. nauk: 13.00.01 / Egorova Tatyana Viktorovna. – S., 2000. – 172 s. 6. **Gudonis V.P.** Osnovy i perspektivy sotsialnoy adaptatsii lits s narushennyim zreniem / V.P. Gudonis. – M.: NPO «MODEK», 1998. – 288 s. 7. **Dikova-Favorska O.M.** Spetsifchni grupi osib z obmezhenimi mozhlivostyami zdorov'ya u fokus sotsologiyi / O.M. Dikova-Favorska. – Zhitomir: «Pollsya», 2009. - 488 s.

Клопота Є.А. теоретичний аналіз бар'єрів інтеграції в суспільство осіб з порушенням зору

У статті розглядаються проблеми соціальної інтеграції осіб з порушеннями зору як закономірний етап розвитку суспільства у здійсненні світових принципів безбар'єрності та рівних можливостей, аналізуються концептуальні моделі сприйняття людей з обмеженими фізичними можливостями, що існують у соціумі, та визначаються фактори, які зумовлюють ефективність процесу соціальної інтеграції людей з порушеннями зору в суспільство. Підкреслюється значущість впливу стереотипів на соціальну інтеграцію особистості в умовах зорової деривації, виділяються бар'єри, які виникають у процесі інтеграції в суспільство незрячих і слабозорих людей, та окреслюються можливості їх соціалізації. Автором наголошується на стихійності процесу формування сприйняття осіб з порушеннями зору в соціумі як епізодичної взаємодії незрячих та зрячих людей, що передбачає переосмислення суспільством і державою свого ставлення до незрячих, визнання рівності їх прав та створення умов для реалізації ними власних можливостей у різноманітних галузях суспільної життєдіяльності.

Ключові слова: інтеграція в суспільство, соціальна адаптація, незрячі, слабозорі, соціальні стереотипи.

Клопота Е.А. Теоретический анализ барьеров интеграции в общество лиц с нарушениями зрения

В статье рассматриваются проблемы социальной интеграции лиц с нарушениями зрения как закономерный этап развития общества в осуществлении мировых принципов безбарьерности и равных возможностей, анализируются концептуальные модели восприятия людей с ограниченными физическими возможностями, которые существуют в социуме, и определяются факторы, которые обуславливают эффективность процесса социальной интеграции людей с нарушениями зрения в общество. Подчеркивается значимость влияния стереотипов на социальную интеграцию личности в условиях зрительной депривации, выделяются барьеры, возникающие в процессе интеграции в общество слепых и слабовидящих людей, и определяются возможности их социализации. Автором отмечается стихийность процесса формирования восприятия лиц с нарушениями зрения в социуме как эпизодического взаимодействия незрячих и зрячих людей, что предполагает переосмысление обществом и государством своего отношения к незрячим, признание равенства их прав и создание условий для реализации ими собственных возможностей в различных сферах общественной жизнедеятельности.

Ключевые слова: интеграция в общество, социальная адаптация, незрячие, слабовидящие, социальные

стереотипи.

Klopota Y.A. The theoretical analysis of barriers of social integration of people with visually impaired

The article analyzes social conceptual models of reception the people with limited physical abilities. It is underlined that stereotypes have a large influence on social integration of people in conditions of visually deprivation. The image of visually impaired people depends on social attitudes based on different factors that may be the greatest barrier to participation and equality. The barriers that emerge in the process of integration of blind and visually impaired people into society are also determined. The article stresses upon the necessity of taking important steps to eliminate or reduce barriers to full participation and social integration of visually impaired people into society. The top priority should be the best possible integration of people with disabilities in all areas of life in society for all political, social and economic rights of the blind and visually handicapped be followed and implemented, so that they are protected from discrimination.

Key words: social integration, social adaptation, blind, visually impaired, social stereotypes.

Стаття надійшла до редакції 24.10.2013 р.

Статтю прийнято до друку 30.10. 2013 р.

Рецензент: д.психл.н., проф. Шевченко Н.Ф.

УДК 159.922.76-056.313:316.613.4

**ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНИХ ЕМОЦІЙ РОЗУМОВО ВІДСТАЛИХ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ,
ЯКІ ПЕРЕБУВАЮТЬ У РІЗНИХ ОСВІТНІХ УМОВАХ**

Коваленко В.Є.

Актуальна концепція соціалізації дітей в умовах освітнього закладу Т.Д. Марцинковської полягає в наступному: в основі прийняття людиною соціального середовища лежить емоційне прийняття значущих для суспільства цінностей та ідеалів. «Процес соціалізації пов'язаний з формуванням у дитини соціальних переживань (соціальних емоцій) – емоційних процесів, опосередкованих соціальними еталонами і виражається в емоційному ставленні до норм і правил поведінки, прийнятих у соціумі, соціальним та історичним подіям, персонажам, культурним цінностям» [2., с. 5].

Специфіка формування соціальних емоцій розумово відсталих молодших школярів пов'язана з тим, що цей процес відбувається в освітньому середовищі, пов'язаний з присвоєнням (інтеріоризацією) і подальшим використанням в ході соціальної взаємодії моральних, естетичних норм опосередкування емоційних реакцій, оціночних категорій. І.О. Кареліна, О.І. Ізотова зазначають, що в молодшому шкільному віці соціальні переживання є одним з провідних механізмів соціалізації, є чинником формування ціннісних орієнтацій, індивідуального стилю діяльності та спілкування людини, відіграють важливу роль у розвитку емоційної сфери особистості.

Актуальність дослідження особливостей соціальних емоцій розумово відсталих молодших школярів зумовлена необхідністю розробки ефективних систем впливу на особистість дитини з метою розширення її особистісних ресурсів до ефективної адаптації та соціалізації, а також прийняття відповідних педагогічних рішень в умовах освітнього середовища.

У дефектології проблема розвитку соціальних емоцій розумово відсталих дітей розглядалась у працях Л.С.Виготського, Г.М.Дульнєва, І.Г.Єременка, В.М.Синьова, а також А.С.Белкіна, О.М.Вержиковської, Н.М.Буфетова, А.М.Висоцької, О.Ю.Михайлової, Н.І.Солодової та ін. Однак, незважаючи на значущість проблеми розвитку соціальних емоцій розумово відсталих дітей, які перебувають в різних освітніх умовах, та проведені дослідження, це питання й досі залишається недостатньо вирішеним.

У констатувальному експерименті брали участь розумово відсталі молодші школярі, що навчаються в освітньому середовищі індивідуального навчання, допоміжних шкіл та навчально-реабілітаційних центрів м. Луганська.

З метою дослідження рівня диференціації соціальних емоцій та встановлення деформацій у блоках особистісних стосунків (базового комфорту, особистісного зростання, міжособистісної взаємодії, потенційної агресії, пізнання) застосовувалось Діагностичне завдання №2 психодіагностичної методики О. Орехової «Будиночки».

Дослідженням встановлено, що рівень диференціації соціальних емоцій молодших школярів з розумовою відсталістю значно нижчий, порівняно з дітьми з нормальним розвитком. Так, достатній рівень диференціації соціальних емоцій «щастя-горе» виявлено у 83,33% учнів з нормальним розвитком, «справедливість-образ» - у 54,17% учнів; «дружба-сварка» - у 72,92% ; «доброта-злоба» - у 77,08%; «нудьга-натхнення» - 45,83% випробуваних. Наведені числові дані свідчать про домінування достатнього ступеня диференціації всіх означених категорій соціальних переживань та емоційного ставлення до них.